

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

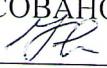
Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗВР

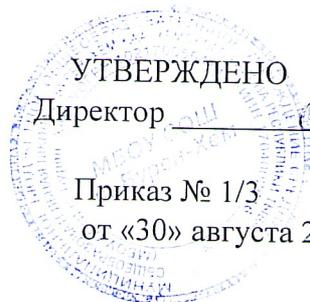

Ховалыг К.С./

УТВЕРЖДЕНО

Директор

/Бичекей А.А./

Приказ № 1/3
от «30» августа 2025г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
курса внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»
для обучающихся 8-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Тайылбыр бижик

Амгы үеде хөй национал күрүнелер боттарының шаандакы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк өскенни чонунга дөмей омур-дүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистин республикада байдал база ындыг. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп турар, оларны өг-бүлеге, өөрөдилге черлериниң чада бүрүзүнде өөрөдилге-кижизидилгелиг ажилга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажил дээштиг, үре-түңнелдиг болуп турар, чүге дээрге улустун ёзу-чаңчылдары чоннун мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөрөдир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажил-агыйга өөрөдиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харыысалгалыг деп чүве кижини төрөлгөтөнниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүле – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырал, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, нептереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнун кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг деп чүве билдингир. Аныяк өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунун быжып сайзыраар үези 14-15 харлыында оларга өг-бүле, өгбелер, аныяк өг-бүле, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалаш, школаның 8-9 класстарынга «Өг-бүле педагогиказы» деп эртемни өөрөдирин шиитпирлээн. Ооң кол сорулгазы мындыг:

1. Өөреникчилерге ада-өгбелерин, угун, дөргүл-төрелдерин таныштырып, ындыг уткалыг кол билиглерни бээри;

2. Ада-ие, ха-дунма, өг-бүле дугайында билиглерни, оларның кижиниң чуртталгазынга, салым-хуузунга дээштиин, салдарын өөреникчилер угаап, билип, шиңгээдири;

3. Өөреникчилерни өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле, национал аажы-чаңга өөрөдири, мөзү-бүдүштү хевирлээриниң угланыышкыннары, аргалары-биле таныштырары;

4. Бо өөрөдилгелиг эртемниң дузазы-биле аныяк өскенде тускай

мөзү-шынарны, омур-хевирни дүрзүлээри, эптеп чазаары болуп турар. Чижээ, тывазыг даштыкы хевир, тыва ёзу-чаңчылдарга кижизидип каан аажы-чаң, хоруглуг чүүлдерни билир, ону шиңгээдип алган, эки корум-чурумнуг, топтуг-томаанныг өске-даа шынарларлыг кижиге;

5. База-ла бо эртемниң дузазы-биле ада-иезинге, дөргүл-төрелдеринге, ха-дуңмазынга ынак боорун кижизидери. Ылаңгыя кол сорулга-ие кижиге, кыс кижиге мөгейип, чалбарып, оларны камгалап, карактап чоруур кылдыр кижизидери, ындыг байдалды кол нуруузунда оол уругларга хамаарыштырар херек;

6. Кол сорулганың бирээзи – үстүкү класстарның өөреникчилерин өг-бүле чуртталгазынга белеткеп, ол дугайында делгеренгей билиглерни бээри болур. Бо айтырыгга хамаарыштыр тускай эге бижиттинген.

Эртемни 8–9 класстарга өөренир, неделяда 2 шак, шупту 136 шак көрдүнген.

Программаның тургузуу

8-ки класска өөренир чүүлдер:

1. Кирилде: өг-бүле педагогиказының дугайында делгеренгей тайылбырлар, ооң кол билиглери (терминнер) – 3 шак.

2. Өгбелер, дөргүл-төрелдер, төрел бөлүктөр – 8 шак.

3. Өг-бүле: тыптып келген төөгүзү, тургузуу, кижизидикчи салдары – 12 шак.

4. Өг-бүле кижизидилгезинге шажын-чүдүлгениң салдары – 11 шак.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнген номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаары албан эвес, оларны өскерттип, оон дээштиг солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүң эргези боор.

Семинарларда көрдүнген номнар даңзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызын ийи дыл кырынга берген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш, чоокку үеде бо эртемге ажыглаптар өөредилге номнарын чогаадыптар бис деп авторлар идегеп турар.

Программа-биле ажылдап турар үеде ооң чедер-четпези билдине

бээр, бо талазы-биле башкылардан үнелиг саналдарны, сүмелерни манап, оларны ажыглап тургаш, бо программаны эде кылып, экижидип болур

Шактарның чижек хуваалдазы

Эгелер	Өөренир темалар аттары	Ниити шактар	Башкын ын билиг бээр шактары	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары
<i>8-ки класска өөренир чүүлдер</i>				
I.	Кирилде: өг-бүле педагогиказының дугайында тайылбырлар, кол билиглер (терминнер).....	3	2	1
II.	Өгбелер, дөргүл-төрелдер, төрел-бөлүктөр.....	8	8	
III.	Өг-бүле: тывылганы, төөгүзү, кижизидикчи салдары.....	12	8	4
IV.	Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлгө	11	11	
	Шупту	34	29	5

Календарно-тематическое планирование.

Улусчу уjurлар. 8класс.

Эгелер	Өөренир темалар аттары	Нитишактар	Башкының билиг бээр шактары	Өөреникчилерниң ботажыл шактары
<i>8-ки класска өөренир чүүлдер</i>				
<p>1. Кирилде: өг-бүле педагогиказының дугайында делгеренгей тайылбырлар, ооң кол билиглери (терминер) –</p>	<p>1. Өг-бүле педагогиказын школага өөрениген херээ чүл деп делгеренгей тайылбырны бербишаан, мындыг билиглерни бээр: өг-бүле педагогиказы деп чүл, ол канчап тыптып келгенил, канчаар үндезилеттингенил, улусчу педагогика-биле холбаазы, ылгалыр чүүлү, кады шиитпирлээр айтырыглары.</p> <p>.Ооң эртемниг үндезиннери – эмчи эртеми, психология, анатомия, физиология, философия, социология, нити база назы-хар педагогиказы болгаш оон-даа өске эртемнер.</p> <p>2.Өг-бүле педагогиказының кол билиглери: өгге кижизидилге, өөредилге (тывылган төөгүзү азы дөзү – кижилерниң ажыл чепсектерин кылып өөренип алганы, ол дуржулганы салгалдарга дамчыдып, аңаа өөредириниң чугула апарганы), өгбелер, адаиелер, төрелдер, ажы-төл, оларны божууру, доруктурары, өстүрери, сайзырадыры, кижикылдыр кижизидери, баштайгы билиглерге өөредири, ук-ызыгуур, ызыгуур салгаары, салгалдар.</p> <p>Кижиниң чуртталгазынга өг-бүле педагогиказының уjur-дузазы.</p> <p>3 Семинар-кичээл: «Өг-бүле педагогиказының кол билиглери, сорулгалары, тывылган дөзү»</p>	3		

<p>2</p> <p>Өг бел ер, дөр гүл - төр елд ер, төр ел бөл үкт ер</p>	<p>1. Өгбелер дугайында делгеренгей билиглер: тываларның тос ада угундан бээр төрелдежири, өгбелер, бурунгу өгбелер, эрте-бурунгу өгбелер деп билиглер.</p> <p>Төрел бөлүктөр, оларның өг-бүлеге, тываларның чуртталгазынга салдары.</p> <p>2.Салгалдар дугайында билиг, салгалдар аразында холбаа, ооң кижизидилгелиг утказы.</p> <p>Аныяк салгал: уруглары, уругларының уруглары, оларны өгбелерге, төрел бөлүк-биле холбаалыг кылдыр өөредидири, оларның улуг салгалдың мурнунга хүлээлгелери.</p> <p>3.Тываларның өгбелерге, ада-иеге мөгеер чалбарыы, ёзулалдары, оларның кижизидилгелиг утказы, албан сагыыр ужурлары.</p> <p>4.Төрел бөлүктүн, төрелдериниң кыраан улузун, өскүс уругларны карактап дузалаары.</p> <p>5.Өгбелер, төрелдер – кижиниң дазылы, чуртталгазының эгези, ынчангаш оларның угун, төөгүзүн, аажы-чаңын, ёзу-чаңчылдарын, онзагай талаларын (овур-хевиринде, мөзү-бүдүжүнде дөмей чүүлдерни) билири. Ие төрели. Ада төрели. «Ие төрели иштинге, ада төрели артынга хондурар» деп үлегер домактың өөредиди.</p> <p>6.Төрел бөлүктүн ыдыы, чүдүүр ыяжы, суу, даа. Ону билири, сагыыры.</p> <p>7 - 8 Семинар-кичээл: «Өгбелерим – ук дазылым»</p>	<p>8</p>		
<p>3.</p> <p>Өг-бүле: тыптып келген төөгүзү, тургузуу, кижизид</p>	<p>Бо айтырыгны өөредип тургаш, башкы мындыг билиглерни бээр:</p> <p>1. өг-бүле деп чүл, ооң тыптып келгени (бөлүк өг-бүледен эжеш өг-бүлеге чедир сайзыралы), өг-бүлениң кол сорулгалары (ажы-төл бодарадыры, өстүрери болгаш өске-даа херээ).</p>	<p>12</p>		

<p>икчи салдары —</p>	<p>2.Өг-бүле болгаш ниитилел, оларның удур-дедир холбаазы.</p> <p>3.Өг-бүле тударының барымдаалары – өг-бүлениң хандырылгазы – өгленип турар улустун өнчү-хөреңгизи, шалыңы, тускай эртеми, моральдыг талазы – ынакшыл, найырал, деткимче, дуза, өгленип турар улустун бот-боттарынга тааржыры, кадыының байдалы, назы-хары.</p> <p>4.Өг-бүлениң тургузуу: өгбелери, ада-иези, хан төрөөн улузу, төрелдери, төрел бөлүү, уруглары.</p> <p>5.Өг-бүлениң кижизидикчи ажылының кол уткалары: назы-хар аайы-биле доруктурары, азыраары, төрөөн дылынга өөредери, угаан сайзырадыры, шимченгир, авааңгыр, тудунгур кылдыр өөредери, баштайгы эртем-дөстүг билиглерге өөредери, күш-ажылга хандыкшыдары.</p> <p>6.Төрөөн чуртка, бойдуска ынак кылдыр өөредери. Өгбелер чуртунга, төрөөн черинге мегеери, чалбарыыры.</p> <p>Чараш, каас-шиник чүвеге ынак кылдыр өөредери. Эвилең-ээлдек кылдыр, культурлуг аажы-чаңга өөредери.</p> <p>Хорудуглар, оларның кижизидикчи ужур-утказы.</p> <p>7.Ёзулалдар, чаңчылдар дугайында делгеренгей билиглерни өг-бүлеге бээри, оларның утказы, ужуру, хевирлери.</p> <p>8.Тыва өг-бүле тударының чаңчылдары: хан болгаш чоок төрел улус өгленмес, назы-хар хорудуу. Өнчү-хөреңги айтырыы, чаа өгнү тигериниң чаңчылдары; онзагай чүүлдери: хөй уругларлыы, төрелдежири, төрел-бөлүк, өгбелер-биле холбаазы, аалдар аайы-биле чурттаары, доктаамал кожалары; чаңчыл болган ажил-агыйы – мал ажылы, тараа тарыыры, кодан ажылы, уругларны бо</p>			
-------------------------------	---	--	--	--

ажылдарга өөредери.

Амгы тыва өг-бүлелер – суур, хоорайда, салгалдыг албан-хаакчыт (интеллигенция) өг-бүлелер, холушкак өг-бүлелер, орусчаан өг-бүлелер, ында уруглар кижизидилгезиниң онзагай байдалы. Ада-иелерниң, төрелдерниң эртем-билии, салгал дамчыыры, ооң утказы.

9.Ада-иелер болгаш өг-бүле, оларның кижизидилгелиг салдары. Ада-иениң мөзү-шынары, оларның үлегериниң уругларга дээштии.

Ада-иелерниң мөзү-шынарынга, даштыкы хевиринге негелделер. Өг-бүле – уругларның өртээли, турлаа, кижизидилгениң төвү кылдыр ада-иениң тудары.

Уругларның эки, шын кижизидилгези дээш ада-иениң чон, күрүне мурнунга харыысалгазы. Конституция болгаш өске-даа хоойлуларда ол дугайын көргүскени.

Уругларны корум-чурумга, хоойлу сагыырынга өөредери, маңаа ада-иениң харыысалгазы. Оор болгаш өске-даа үүлгедиишкиннер кылганда, кижикандыг харыысалгага кирерин, кандыг үүлелиг болурунун дугайында тайылбырлар.

9.Тыва өг-бүлениң кол кезээ – өгбелер, төрелдер, төрел бөлүктөр. Уругларның салым-чаяанынга оларның киржилгези, салдары.

Уругларның өг-бүле, төрелдер мурнунга хүлээлгелери. Өгнүң улуг уруглары, оларның бичии дуңмаларын азыраарынга киржилгези.

10.Долу эвес, чарылган өг-бүлелер. Өскүс арткан уруглар. Мындыг таварылгаларда уруглар кижизидилгези, маңаа төрелдерниң, төрел бөлүктөрниң, өгбелерниң киржилгези, ооң ханы утказы.

Тываларның уруг азыраар чаңчылы. Азыранды болгаш сурас уруглар. Оларга хамаарылга. «Кагдынган» уруглар.

Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинге

	<p>туруп кээр чөрүшкек айтырыглар, оларны шиитпирлээри.</p> <p>11.Өг-бүле байырлалдары: төрүттүнгөн хүннер – бирги дою, 3 харлааны, 18 харлааны (баш хылбыктаары, назы четкениниң байыры), куда, ёзулалдыг кудалар дээш өске-даа.</p> <p>Амыдыралга болушкуннар-биле холбашкан ёзулалдар (орнукшудулга, 7 хонук, 49 хонук, ...), оларның утказы.</p> <p>12.Семинар-к и ч э э л: «Өг-бүле тургузуу, ниитилелге оон ужур-дузазы»</p>			
<p>4. . Өг-бүле кижизид илгезинге шажын-чүдүлгениң салдары</p>	<p>Бо айтырыгны өөренирде төөгү, дыл талазы-биле билиглерге кончуг холбаар, даяныр.</p> <p>1.Кол айтырыг – ада-иениң, өг-бүлениң ниитизи-биле шажын-чүдүлгеге хамаарылгазы, уругларны аңаа өөредери, азы өөретпези – ада-иениң шилип алыр эргези.</p> <p>2.Шажын-чүдүлге дугайында билиглер, оларның кол хевирлери (христианство, ислам, буддизм), кижиниң чуртталгазынга, сагыш-сеткилинге салдары, ужур-дузазы.</p> <p>3.Тывада чаңчыл болган шажын-чүдүлгелер, оларның нептерээни.</p> <p>Чүдүлгелиг өг-бүлелерниң уругларга салдары.</p> <p>Өгдө шажын-чүдүлге херекселдери, оларга уругларның шын ёзулал хамаарылгазын кижизидери. Шажын ёзулалдарны өгге сагыыры, оларга уругларны өөредери.</p> <p>4.Хамнар, ламалар, оларның чон ортузунга суртаалының дугайында билиглер. Шажын болгаш херээжен чон. Ол айтырыгның кол утказы, чөрүшкектери.</p> <p>5.Ыдыктыг башкы XIV Далай-Ламаның намдарының кол-кол үелери-биле таныштырары. Тыва чоннуң шажын-чүдүлгезиниң делегейде шажын-чүдүлгелер-</p>	<p>11</p>	<p>-</p>	

	<p>биле чоокшулашкак чүүлдери. XIV Далай-Лама башкының чагыгларын күүседери.</p> <p>Аныктарның хурээ-хиит эртеминге өөренири, маңаа ук-ызыгуурнуң салдары. Ызыгуурлуг тыва ламалар, хамнар, оларның допчу намдары, кижилерге салдары.</p> <p>Семинар-кичээл: «Өг-бүле биле чүдүлгениң холбаазы (6 шак).</p> <p>1. Шажын-чүдүлге деп чүл? Оларда ылгал азы холбаа бар бе?</p> <p>2. Чүдүлгелиг өг-бүлелер, оларның онзагай ылгалыр чүүлдери.</p> <p>3. Уруглар, өг-бүле болгаш чүдүлге. Оларның кол айтырыглары.</p> <p>4. Улуг салгалдар болгаш чүдүлге, оларның уругларга салдары.</p> <p>5. Чүдүүр бичии уруглар, оларга хамаарылга.</p> <p>6. Чүдүлгениң уруглар кижизидилгезинге салдары.</p> <p>Кичээлдин практиктиг кезээ: өгге чүдүлге дериг-херекселдериниң дугайында делгеренгей дыннадыгларны белеткээри.</p>			
Шупту		34		